

УДК 821.161.2'06-1:52

*Т. М. Берест***КОСМОНІМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЕТИЧНОГО
МОВЛЕННЯ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.****Резюме**

В статье рассматриваются структурно-семантические и функционально-стилистические особенности словообразов, созданных на основе космонимов *солнце, луна, звезда* в поэзии 80–90-х годов ХХ века и первого десятилетия ХХІ века. Определены характерные использования образов, выявлены традиционные и оригинальные образные значения космонимов.

Summary

The structural-semantic and functional-stylistic features of the figurative words formed on the basis of the cosmonyms *sun, moon, star* in the poetry of the 80–90-ies of the ХХ century and the first decade of the ХХІ century have been discussed. Characteristic ways of the imagery means have been determined, and their traditional and original figurativeness analyzed.

Ключові слова: поетичне мовлення, поетизм, словообраз, космонім, семантика, конотація.

В останні десятиліття в мовознавстві розвивається антропоцентричний напрям, пов'язаний із дослідженням мови як картини світу. Індивідуальна мовна картина світу особливо яскраво виявляється в художній творчості та визначається взаємодією кількох чинників: словника національної мови, традицій поетичного мовлення та індивідуальної мовотворчості. Українська поезія трьох останніх десятиліть демонструє, з одного боку, переосмислення й заперечення традиційних художніх систем, а з другого – орієнтацію на домінуючі для української культури образи, символи, мотиви.

Космоніми позначають предмети, які постійно були в центрі уваги народу, сприймалися емоційно в силу своєї естетичної значущості, тому назви космічних об'єктів традиційно викликають найрізноманітніші поетичні асоціації і є невичерпним джерелом образності в поетичному тексті.

З огляду на особливості організації поетичного світу сучасних авторів, місце й роль у художньому мовленні космонімів, вважаємо

за потрібне дослідження структурно-семантичних та функціонально-стилістичних особливостей словообразів, створених на основі космічних назв, у поезії з 80-х років ХХ ст. до наших днів.

Вивченням функціонування космонімів в українській поезії різних періодів займалися Л. Пустовіт [4], Л. Ставицька [7], Л. Савченко [5], О. Маленко [3], Т. Ковалевська [2]. Дослідження особливостей використання космічних назв у поетичних творах означеного нами періоду не проводилося.

За спостереженнями науковців Л. Пустовіт, Л. Ставицької, Т. Ковалевської та О. Маленко, космонімами, що мають найбільш високий рівень поетичної активності є *сонце*, *місяць* та *зоря*. В аналізованих нами творах ці одиниці поетичного мовлення також відзначаються активністю та свосередністю образного вживання. Серед особливостей функціонування в аналізованій поезії лексем *сонце* й *місяць* відзначаємо тенденцію до актуалізації негативної конотації, наприклад, у Р. Мельникова *сонце* асоціюється з «*великою плямою*», слідом, де розчавили «*я*» *якогось чужого неба*», а *місяць* виступає в ролі вішальника («*учора повісивсь місяць...*»), собаки («*І вив бездомний місяць уночі*»). Поетичною уявою О. Мардус твориться образ сонця-ляпаса, мотивований особливим настроєвим сприйняттям кольору світила: «*А небо не зітре червоного ляпаса – холодного сонця*». Негативний емоційний стан ліричного героя зумовлює виникнення метафоричних перифраз *місяць* – «*кокарда облуплена*» (В. Верховень) або *сонце* – «*помаранчева окалина*» (І. Пилипчук). Зміна емоційно-оцінного компонента значення аналізованих слів не є новою для української поетичної творчості. У фольклорі лексема *сонце* позначає і позитивне (життя, світло, красу людини), і негативне (руйнівну силу, небезпеку). Негативні емоції викликають також образи *чужого сонця* Т. Шевченка [1, с. 86] та ін. Відштовхуючись від традиційного розуміння небесних світил, кожен поет по-своєму осмислює відповідні реалії та створює художні образи. До засобів зниження емоційно-оцінного звучання «сонячних» і «місячних» образів належить також розвиток семантичних прирошень, пов'язаних із поняттями посуду: «*Розпечена пательня сонця / шкварчить, забризкана...*» (І. Козаченко); «*І місяця старий щербатий глечик...*» (Р. Мельників);

«поміж тополь – розпечений казан, / і хмара парою клубочиться над ним...» (І. Мироненко). Джерелом таких «опобутовлених» образів є, з одного боку, враження, емоційне світобачення митця, з другого – фольклорна образність. Згадаймо, наприклад, загадку: *«Серед двора двора лежить червона сковорода»*. Низку контекстів, в яких на основі вираження оригінального психологічного сприйняття різних ознак світил відбувається зниження стилістичної забарвленості космонімів, можемо продовжити прикладами, де аналізовані лексеми осмислюються як образи «кулінарні», «гастрономічні»: *«І прилип до неба місяць, мов цукат»* (Ю. Андрухович); *«Місяць – схолола ячня...»* (І. Козаченко); *«Запікалося сонце коржем»* (І. Мироненко). Часто такі «їстівні» образи викликають несприйняття: *«...сонце береться плівкою жиру...»* (С. Жадан).

Серед способів зниження стилістичної забарвленості космонімів відзначимо досить часте вживання при них епітета *хижий*. Це також зумовлює виникнення пейоративної конотації у значеннях назв *сонце* й *місяць*: *«Час вибухає під місяцем хижим...»* (І. Римарук); *«...підсмажило її хиже сонце...»* (В. Герасим'юк). Такий спосіб відбиття психологічного сприйняття місяця й сонця не є новим, наприклад, у «Словнику епітетів української мови» до іменника *сонце* наводяться означення: *люте, найжачене, хиже* і под. [6, с. 330], до слова *місяць* – *кволий, мертвий, п'яний* тощо [6, с. 200].

Нечисленними є випадки збереження традиційно високого звучання космонімів. Їх позитивна конотація виявляється, наприклад, при наголошенні сем 'висота', 'недосяжність' (*«До місяця підскочить хоче хвиля»* (О. Тараненко), 'світло' (*«Заступіть мені місяць і тьму, / Не давайте ні ласки, ні болю, / Дайте волю...»* (Ю. Бедрик); 'моральність', 'ідеал' (*«І до серця взяли – / не в скриню [батькові медалі]: / так видніше і сонце, й правда...»* (О. Тараненко); *«голими темними вулицями блукаю / шукаю сонця»* (В. Недоступ); *«Він замовк, щоб брехні не співати, / Він пішов з головою сумною, /... / Ген до сонця, що зійде не скоро, / Геть од світу та од фіміаму»* (Ю. Бедрик). Позитивна оцінність художніх слів *сонце, зоря, місяць* зберігається і при асоціативному співвіднесенні образів небесних світил з ангелом-охоронцем: *«А місяць заглядає в очі, /*

І світить у густу траву./ Щоб я не збилася з дороги...»; «Хай бережуть тебе і сонце, й зорі» (Н. Супруненко).

Рух і положення світил на небі в загальномовній і поетичній традиції здавна пов'язуються з визначенням часу. У досліджуваному нами матеріалі поняття «пізно» образно конкретизується через наголошення в семантиці слова *місяць* елементів 'годинник', 'маятник' («*І місяця туманний циферблат / приховує, наскільки справді пізно...*» (І. Мироненко), «*місяця маятник обірвався з осі...*» (В. Остапчук) або переносного вживання 'стрілка годинника' («*Місяць шпилить вже / скоро восьму*» (Р. Мельників). Асоціативне зіставлення *місяця* з годинником, а в останньому прикладі ще й сполучення із переносно вживаним дієсловом *шпилити* надають лексемі поетичного ряду негативного відтінку.

За християнізованою легендою, місячні плями – знамення гріха Каїнова, або знак братовбивства, таке народне пояснення природних особливостей Місяця мотивує вживання назви світила як символу братовбивства й зради загалом: «*Я роздивляюся на місяці трійчата./ Брат не вбивав, а до свиней приставив брата –/ біблійська перекручена цитата?»* (І. Мироненко); «*А ти на місяці стоїш./ Любов тримаючи на вилах...*» (М. Брацило).

Серед індивідуально-авторських уживань, які розсувають семантичні рамки поетичних слів *місяць* і *сонце*, створюють умови для появи нових оригінальних змістових нашарувань, слід назвати, наприклад, контекстуальний антонімічний зв'язок лексем *кров* і *місяць* («*Спить весела і рум'яна / молода княжна./.../ Ще не кровію залита – місяцем душа*» (І. Мироненко), мотивований, очевидно, ознаками кольору й особливостями психологічного сприйняття, а також загальнопоетичними символічними значеннями лексеми *кров*. Таке протиставлення зумовлює наголошення в назві світила позитивної конотації, компонентів, пов'язаних із поняттям спокою. Перифрастичне називання яєчних жовтків *розсадою сонця* («*...біле в білому зріє / і яріють жовтки –/ сонця тиха розсада*» (І. Малкович) доповнює семантику космоніма асоціативно-образним значенням 'рослина', переводить експресему до іншої лексико-семантичної групи. Образ людини, безпорадної перед суспільством, передається порівнянням

із *«невеличкими, незграбними і трагічними сонцями»*, які мають *«по кілька променів»* у собі й *«не знають, що робити з ними»* (І. Малкович). Вважаємо, що назва світила в такому контекстному оточенні, а також у зв'язку із зіставленням з людиною виражає ідеї доброти, духовного начала.

Використання в поетичному мовленні космонімів *зоря, зірка* традиційно пов'язано з народнопісенною та біблійною символікою. У поезії Ірини Мироненко символ *звізди у чолі* переосмислюється як експресивне позначення романтики, нерозсудливості, юнацьких мрій: *«Ще тільки – «як»./ Іще нема – «навіщо»./.../ У світі й у кишені вітер свище./ У небі й у чолі горить зізда»*. Іншою є наповненість образу *антихристової звізди*, що виражає авторське бачення часу, епохи: *«Час вгорі стугонить, як у тьмі електричка по насипу./ І в чолі йому сяє антихристова зізда»* (О. Забужко). Асоціації з біблійним символом темного начала, світового зла мотивують появу в художньому слові *зізда* надзвичайно виразного емоційно-експресивного забарвлення. Роздуми над соціальними та моральними проблемами сучасності втілилися в позначеному різдвяними настроями риторичному запитанні: *«Де ті царі, що підуть з пастушками./ коли зоря засвітить ув очу?»* (В. Герасим'юк). *Зоря* як символ народження Христа і провідний знак для волхвів має тут складне синтетичне значення. З одного боку, зміст наведених рядків мотивує наявність у структурі значення космоніма експресивного компонента, пов'язаного з поняттям «знак», з другого – образ провідної зорі набуває символічного значення, домінантним компонентом змісту назви стає сема 'християнська віра', що підтверджується ширшим контекстом: *«Куди ми йшли, коли зоря погасла./.../ Невже ж то вибирають було, як ясла: «за нами майбуття» чи з «нами бог?»*. Подальший текст демонструє розширення та узагальнення значеннєвого компонента 'віра' до позначення духовних і моральних домінант народу: *«А про стаєньку ветху і маленьку / співали рідні мати і земля.../ Забули тріє царіє ту стаєньку./ Ми не забули. З нами немовля»*. У рядках І. Малковича: *«Сіна зелена кутя./ Темінь. Різдво таке./ Боже сумне дитя славить дитячко людське./ Січня суворий острог./ зірка на небі німім.../ Що їх чекає обох / в світі байдужім*

і злім?..» – слово *зірка* також пов'язано з темою Різдва, представленою у творі лексико-семантичним рядом *хоругва – колядка – пречистий – кутя – Різдво – Боже дитя*. Це сприяє поновленню у структурі значення слова символічного компонента 'знак народження Христа'. Наявність же пейзажних штрихів мотивує збереження елементів нормативного значення 'небесне світило', але на перший план у семантиці номінації висувається, на наш погляд, символічна сема 'доля', загалом характерна для художнього вживання аналізованої лексеми.

У досліджуваному матеріалі зафіксовано розширення образної семантики лексем *зоря* і *зірка* за рахунок значеннєвих прирощень, зумовлених уживанням аналізованих поетичних слів у ролі метафоричного позначення висоти як відстані («...*присудили дереву відрубати навіть / корінь залишився / квіт пустив до зір...*» (Ю. Андрухович), «*луна, відбившись від води і стін / сяга зірок*» (А. Саєнко) та як рівня розвитку: «*Реклами обминаю, не зірки, літаю низько, втомлено, буденно*» (І. Мироненко). Часто сема 'висота' трансформується в символічне позначення недосяжності, нерідко супроводжуване відтінком іронії: «*І всі мої освідчення в коханні, як дирижаблі / в напрямку зорі*» (В. Неборак); «...*та от впадеш з високих веж /.../ побачиш – на землі живеш, / а зірка в небі!*» (Ю. Андрухович).

Завдяки уведенню космоніма до пейзажних картин, які відбивають переживання ліричного героя, виникає психологізований образ *зорі* (*зірки*). Особливістю персоніфікації образу в сучасній поезії є зображення світила лякливим, що, безперечно, розсуває межі традиційного художнього використання аналізованих поетичних слів: «*Ніч підступає мляво, неохоче, / Десь поховались злякані зірки...*» (Н. Супруненко); «*І сполохані зорі чкурнуть, / Як малі золоті горобці*» (І. Мироненко); «*Зірки живуть там, наче равлики – такі ж лякливі і німі*» (Т. Шамрай).

У загальнопоетичній традиції образи *зорі* й *зірки* корелюють з поняттями «доля», «щастя», «талант», що пов'язано з міфологічними уявленнями нашого народу. Відповідні символічні значення лексем зберігає і сучасне поетичне мовлення: «...*послухавши потоки*

і отави,/ повіривши у зірку сироти...» (В. Герасим'юк); *«Мріє моя похована,/ Зірko моя химерна,/ Дай мені слух Бетховена,/ Дай мені зір Гомера!..»* (О. Ірванець). Спостерігаємо також актуалізацію символічних значень 'щаслива доля', 'талан' при асоціативному зв'язку досліджуваних назв із темою історії народу: *«Зоря слов'янська,/ сиві склавши крила,/ як із небес,/ упала із віків./ Прошила стелю –/ землю не прошила –/ застрягла у кістках твоїх синів»* (В. Герасим'юк); *«А наша зірка так і не зійшла,/ хоч пролилося в небо стільки крові!..»* (В. Верховень).

Узагальнене значення світла, властиве аналізованим художнім образам, у досліджуваній поезії конкретизується експресивними семами 'вогонь', 'свіча' та ін. (*«Травневі ночі пахнуть воском, як зорі плавляться на небі...»*) (Ю. Андрухович) і реалізується в лексемі *зоря* при сполученні останньої зі словами *увімкнути*, *вимкнути*, *світити*, наприклад: *«Він [сумнів] кублився, звивався у мені,/ світив у сні свою зорю іржаву»* (І. Римарук). На узагальнене значення 'освітлення' завдяки контекстним лексико-семантичним зв'язкам нашаровуються відтінки 'страх', 'тривога'. *«...Сльози Землі світяться./ Вона очі тре, запорошені горем, –/ діти вимкнули свої зорі...»* (І. Мироненко).

Зафіксовано відносно часте наголошення в образній семантиці лексеми *зірка* елемента 'отвір', що в більшості випадків супроводжується відтінком таємничості: *«Та слово не підгледии випадково / у зірку – як у дірку від сучка»* (І. Римарук); *«...під безсонним небом/ яке з діркою самотньої зірки/ ніби курячий бог»* (І. Римарук). Убачаємо зв'язок між такими образами *зорі* й народними уявленнями про світила.

Як і у значеннях словообразів *сонце* й *місяць*, у семантиці лексеми *зоря* досить часто розвивається елемент 'плід': *«...і стиглі зорі падають грушами»* (І. Мироненко); *«Зорі дрібні одійшли –/ як суніці...»* (І. Римарук); *«...дві зорі тремтливі спочивають./.../ два нерозкушених ліщинових горішки / чи дві оливки терпко-гіркуваті»* (І. Козаченко).

Серед оригінальних індивідуально-авторських уживань відзначимо, зокрема, випадок, коли у змісті слова *зірка* з'являється компонент

‘вода’: «...кран у ванні схлипує ночами –/ скрапують колодязні зірки.../ Ми біля джерел старих / прочани,/ перехожі / чи рятівники?» (І. Мироненко). Аналізоване слово не лише позначає воду, воно метафорично пов’язує образи рідини у крані та справжньої води – колодязної, і виступає символом справжності, значення лексеми узагальнюється до позначення істинних цінностей. Семантичного відтінку предметності лексичні засоби *зоря* і *зірка* набувають із появою метафоричних компонентів ‘гроші, срібло’: «*Ховає вусо вечір сміх./ І сипле зорями –/ на здачу*» (В. Верховень); ‘підкова’: «*Ген наді мною скіфським царством хмари – / зірками кожен кінь баский підкутий...*» (І. Мироненко) та ін. Оказіональні вживання аналізованих слів виконують важливу стилістичну функцію – вони дозволяють створити яскраві, незвичні картини вечірнього пейзажу.

Розглянутий матеріал дає можливість зробити такі висновки щодо особливостей семантики художніх слів *місяць, сонце, зоря* і *зірка* в сучасній поезії: у багатьох випадках образи використовуються як сигнали, що викликають відомі асоціації. У низці поезій уживання аналізованих лексем базується на перегуку з міфологічними, біблійними мотивами та образами. Водночас виразним є прагнення до зниження емоційно-оцінного забарвлення традиційних поетичних одиниць, спостерігаємо оригінальні індивідуально-авторські вживання космонімів, які вказують на можливі шляхи розвитку образних значень останніх, намічають перспективи семантизації традиційних лексичних поетичних засобів.

Список літератури

1. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка / В. С. Ващенко. – Х. : ХДУ, 1963. – 252 с.
2. Ковалевська Т. Ю. Механізми астронімічної символізації / Т. Ю. Ковалевська // Питання сучасної ономастики. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1997. – С. 87–88.
3. Маленко О. О. Лексико-семантична група «небо» в українській поезії : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. О. Маленко. – Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1996. – 20 с.
4. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття (Семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук:

10.02.02 / Л. О. Пустовіт . – АН України, Ін-т укр. мови АН України. – К., 1993. – 36 с.

5. Савченко Л. Г. Семантичний розвиток символу сонце в українській пожовтневій поезії / Л. Г. Савченко // А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей. – Х. : ХГУ, 1991. – Ч. I. – С. 154–156.

6. Словник епітетів української мови / за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

7. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20–30 рр. ХХ ст. (Системно-функціональний аспект) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Л. О. Ставицька. – НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1996. – 51 с.